

Osmanlı döneminde Balkanlarda sağlık hizmetleri

Prof. Dr. Mehmet İpşirli

1945 yılında Kayseri'de doğdu. İlk ve orta tahsilini bu şehirde tamamladı. 1967'de İstanbul Yüksek İslam Enstitüsünden, 1970'de İstanbul Üniversitesi (İ.Ü.) Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsünden mezun oldu. 1971-1976 tarihleri arasında Edinburgh Üniversitesinde master ve doktorasını tamamladı. 1976'da mezun olduğu Kürsüye dönüp 1999'a kadar İ.Ü.'de görev yaptı. 1983'te doçent, 1988'de profesör oldu. 1983-2014 arası TDV İslam Ansiklopedisi projesinde çalıştı. 1990'da ABD'de, 1991'de Londra'da arşiv ve kütüphanelerde araştırmalarda bulundu. 1994-97'de Kuala Lumpur'da International Institute of Islamic Thought and Civilization'da araştırmalar yaptı, dersler verdi. 1999-2015 tarihleri arasında Fatih Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi olarak çalışan Prof. İpşirli, halen Medipol Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesinde görev yapmaktadır.

Anadolu, Rumeli ve Arabistan'dan oluşan Osmanlı coğrafyasında İstanbul, Bursa, Edirne'den sonra Osmanlı medeniyetinin en güzel örneklerinin görüleceği şehirler Balkan şehirleridir. Osmanlı Beyliği gaza misyonu ile XIV. yüzyıl başlarında ortaya çıkışından kısa bir süre sonra 1350'li yıllarda Rumeli'ye geçişi ile kutlu bir yolculuğa başlamıştır. Selçuklu Devleti'nin dağılmasıyla ortaya çıkan Anadolu Beylikleri kısır bir mücadele içerisinde birbirilerini yok etmeye çalışırken Osmanlı derin ve anlamlı bir gaza ruhu içerisinde Rumeli'de fütuhâtı ve îlâ-yı Kelimetullahı kendisine şîâr edinerek büyük başarılar kazanmıştır. Bu faaliyet müşterek bir aklın ve gayretin sonucu olarak başlamış ve devam ettirilmiştir. Hânedân-ı Âl-i Osman'ın, padişahların, ulema ve ümeranın, askerinin, şeyhi ve müridi ile erbab-ı tasavvufun bu başarıda önemli rolleri ve katkıları olmuştur. Rumeli o tarihten itibaren Osmanlı için bir Kızılelma ve bir Darülcihad olarak fevkalade bir önceliğe sahiptir. Rumeli'de gerçekleştirilen fetihler ve fetihler sonra-

sında tatbik edilen istimalet sadece dini ve mali uygulamadan ibaret olmayıp çok kapsamlı bir program olduğunu ve işin esasının da İslam'daki zimmî hukukuna dayandığını önemle belirtmek gerekir. Yeni fethedilen yerlere idareyi temsilen bir subaşı, hukuk ve adaleti temsilen bir kadının tayin edilmesi bir Osmanlı geleneği idi. Devlet burada tatbik edeceği idari, askeri ve iktisadi sistemi âdil bir şekilde tesis etmek için tecrübeli devlet adamlarını o bölgelere göndererek inceletir, ayrıca o bölgeleri tanıyan uzman kimselerden raporlar isteyerek sağlıklı bir yönetim oluşturmaya, âdil bir vergilendirme sistemi uygulamaya azami gayreti gösterirdi. Bir misal olarak Macaristan'ın fethi ve fetih sonrası takip edilen siyaset ve tesis edilen idare zikredilebilir. Macaristan köklü tarihi, geleneği, idari, siyasi ve iktisadi alanlarda oturmuş sistemi ile Katolik bir ülkedir. Burada halkı fazla rencide etmeden Müslüman Osmanlı'ya entegre olmayı sağlayacak siyaset ve sistemi Ebussuud Efendi ve diğer devlet adamları belirlemiştir. Budin Kanunnâmesi bunun en mükemmel örneğidir. Osmanlı idarî sisteminde istimalet çok önemli bir gelenek idi. Meyl kökünden gelen bu terim insanları, toplumları kazanmak, gönüllerini fethetmek anlamına gelmektedir. Bu oldukça kapsamlı bir uygulama idi. Bir Müslüman ülkede gayrimüslimlere nasıl muamele edileceği İslam'ın zimmî hukuku ile belirlenmiş olup keyfi bir davranışın yeri yoktur. Osmanlı, kendisinden önceki İslam devletleri tecrübelerinden de istifade ederek bunu alabildiğine geliştirmiştir.

Osmanlı merkezi idaresi yeni teşkil edilen sancak ve eyaletlere askeri birlikler yerleştirir, bu birliklerin halkı rahatsız edecek şekilde şehirde varlığını hissettirmesine izin vermezdi. Mesela Budin'de önemli bir askeri birlik vardı ancak bunlar kalede bulunur, rastgele şehirde gezinerek Budapeşte halkını rahatsız etmezdi. Balkan şehirlerinin süratle imar ve iskânı önemli idi. İskân konusunda devletin en önemli uygulaması zaman zaman Anadolu'da huzursuzluk çıkaran zümreleri topluca mecburi iskânla Balkanlar'a yerleştirmek idi. Bu sayede Anadolu'da huzursuzluk bertaraf ediliyor ayrıca Balkanlardaki Müslüman Türk nüfus artırılmış oluyordu. Balkan şehirlerinin imarı konusunda ise vakıf sistemi temel siyaset idi. Bu sayede toplumun bütün kesimlerine hizmet sunan eserlerle şehirler güzelleşiyor ayrıca Türk İslam kimliğine kavuşuyordu. Ekonomik açıdan Balkan şehirleri pastadan önemli pay alıyordu. İstanbul, Edirne gibi büyük metropollerin ihtiyacı olan her türlü tüketim malları yakınlığı sebebiyle öncelikle Balkanlardan temin ediliyordu. Ayrıca Avrupa yönünde düzenlenen seferlerde ordunun ihtiyacı olan malzeme ve yiyecek maddeleri Balkan şehir ve kasabalarındaki üreticilerden satın alınırdı. Balkanlarda yaşanan devlet

otoritesi boşluğunun Osmanlı döneminde istikrara dönüşmesi şehirlerin refah seviyesini ve huzurunu artırdı. Nitekim XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bilhassa XVII. yüzyılda Anadolu şehirlerinde Celali İsyanları ile huzursuzluklar yaşanırken Balkanlarda XIX. yüzyılda Fransız ihtilali ile gelişen milliyetçilik akımlarına kadar umumiyetle huzur ve rahat ortamı hâkim idi (Macaristan sınırında Avusturya ile mücadele her zaman olmuştur. Sınır bölgelerindeki kaleler zaman el değiştirmiş buradaki halk bu mücadelelerden olumsuz olarak etkilenmiştir. Ancak bu mücadelenin genellikle sınırlarda cereyan ettiğini belirtmek gerekir.) Balkan dillerinin her birine ikişer üçer bin Türkçe kelime girmiş, Türkçeye de bu dillerden kelimeler dahil olmuştur. Bu konuda Balkan kökenli Türkologların bilimsel çalışmaları, tezleri bulunmaktadı. Ancak hiçbir Balkan toplumu asimile olmamış, dilini, kilisesini, örf adetini, yargı ve eğitim ayrıcalığını yüzyıllarca muhafaza etmiştir. Balkanlardaki Osmanlı idaresini bir ortak tarih olarak değerlendirmek gerekir. Yüzyıllarca Balkanlardan devşirilen Boşnak, Hırvat, Sırp, Arnavut, Bulgar ve Yunan kökenli gençler Acemioğlanlar mektebi ve Enderun'da mükemmel bir eğitim aldıktan sonra devletin en güvendiği idareciler olmuş, Osmanlı Devleti geleceğini onlara emanet edecek kadar bu kadrolara güvenmiş, onlarda sadakatle devlete hizmet etmişlerdir. Osmanlı Rumeli'yi vatan toprağı olarak değerlendirip vakıf sistemini alabildiğine geliştirerek ve teşvik ederek buradaki şehirleri imar etmiştir. Rahmetli Ekrem Hakkı Ayverdi başkanlığında uzman bir heyet Balkanlar'da saha araştırmaları yapmışlar böylece farklı türden 15.699 mimari eseri ihtiva eden beş büyük cilt halinde "Avrupa'da Osmanlı Mimarisi" adlı abidevi kitapları meydana getirmişlerdir. Burada bu mimari eserlerin isimleri yanında mevcut olanların fotoğrafları, inşa ve tamir ve kayıtları, yapılan atamalar vs. verilmiştir. Ayrıca başta Evliya Çelebi Seyahatnamesi olmak üzere birçok tarihi kaynak ve bilhassa Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki mevcut tasnifler taranarak oralara tayin edilen imam, müezzin, müderris, tarikat şeyhi vesaire kayıtlarından da istifade edilerek güvenilir bir araştırma ilim alemine kazandırılmıştır. Osmanlı Balkan topraklarını bir koloni değil, gerçekten bir vatan olarak, yerleşilmesi ve yaşanması gereken topraklar olarak görmüş, aldığından çok daha fazlasını buralara hizmet olarak vermiştir. Bu yüzden genellikle Osmanlı bir Balkan devleti olarak değerlendirilir. Buralarda meydana getirilen bu eserler Osmanlı buralardan ayrıldıktan kısa bir süre sonra maalesef çok büyük tahribata uğrayıp yok edilmiştir.

Osmanlı dönemi Balkan şehirlerindeki sağlık hizmetlerini birincisi Tanzimat öncesi geleneksel dönem, ikincisi

Yüzyıllarca Balkanlardan devşirilen Boşnak, Hırvat, Sırp, Arnavut, Bulgar ve Yunan kökenli gençler Acemiöğlanlar mektebi ve Enderun'da mükemmel bir eğitim aldıktan sonra devletin en güvendiği idareciler olmuş, Osmanlı Devleti geleceğini onlara emanet edecek kadar bu kadrolara güvenmiş, onlarda sadakatle devlete hizmet etmişlerdir. Osmanlı Rumeli'yi vatan toprağı olarak değerlendirip vakıf sistemini alabildiğine geliştirerek ve teşvik ederek buradaki şehirleri imar etmiştir.

ise Batılılaşmanın başladığı Tanzimat dönemi olarak iki safhada değerlendirilmelidir. Osmanlı Devletinde, başlangıçtan itibaren topluma sağlık hizmetlerinin sunulması temel görev olmuş, Yıldırım Bayezid'in Bursa Darüşşifası, Fatih Sultan Mehmed'in Fatih Külliyesi içinde yer alan Darüşşifası, oğlu Sultan II. Bayezid'in Edirne Darüşşifası ve Kanuni'nin Süleymaniye Külliyesi içinde yer alan Tıp Medresesi ve Darüşşifası, XIV. asırdan XX. asra kadar, çok geniş ilmi ve mali imkânlarla sahip kurumlar olarak Osmanlı coğrafyasına tabip yetiştiren ve hastalara hizmet veren en önemli sağlık kuruluşları olmuştur. Ayrıca, başta valide sultanlar ve hanedan mensupları olmak üzere devlet adamları, varlıklı kimseler sağlık alanındaki hizmetlerin ibadet olduğu şuuru içinde önemli vakıflar kurmuşlar veya mevcut olanlara destek sağlamışlardır. Osmanlı Devletinde sağlık hizmetlerinin bütünüyle vakıf kurumunca yürütüldüğü, burada devletin teşvik ve sıkı kontrol görevi yaptığı bilinmektedir. Bir gaza devleti olan ve seferlerinin büyük çoğunluğunu Avrupa içlerine düzenleyen Osmanlı'da ordunun sağlığı, hastalıkların tedavisi, başta veba ve taun olmak üzere bulaşıcı hastalıklardan korunması büyük önem taşıyordu. Bu sebeple Balkanlarda sefer halindeki orduya ve kalelerde muhafız olarak ikamet eden askerlere sağlık hizmeti vermek üzere tabipler, cerrahlar ve yardımcı sağlık personeli

tain ediliyor, ilaç ve tıbbi malzeme temin ediliyordu. Bu sağlık personelinin ordu dışında aynı zamanda şehir ve kalelerde sakin olan sivilere de hizmet verdikleri bilinmektedir. Osmanlı asırları boyunca Batı'ya karşı düzenlenmiş olan seferlerde Balkan şehirleri devamlı olarak bu hizmetlerden yararlanmışlardır (Balkanlardaki bu yoğun askeri faaliyeti çok yönlü ve boyutlu olarak incelemek üzere Balkan Askeri Tıp Komitesi (Balkan Military Medical Committee) kurulmuş olup, bu komite güne İstanbul da dahil Balkan şehirlerinde 19 uluslararası kongre gerçekleştirmiş, Balkanlardaki hastalık, sağlık konuları ve kurumlarıyla ilgili çok önemli tebliğler sunulmuştur.)

Osmanlı Devletinde hastalık ve sağlık, hekimler ve ilaçlarla ilgili çok çeşitli konuların resmi belgelere konu olduğu dikkati çekmektedir. Müslümanların yanında çok sayıda gayrimüslim tabip de Osmanlı'da hem resmî hem de hususi olarak hekimlik yapmıştır. Yahudi Tabip Yako, Sadrazama gönderdiği 18 Kasım 1723 tarihli dilekçesinde İslam'ın sınır şehirleri olan Belgrad ve Timişvar kalelerinde ikamet eden hasta ve muhtaçlara sağlık hizmeti verdiğini, kendisine 141 akçe ücret ödendiğini, ancak buraların düşman eline geçmesinden sonra Vidin'de görev yaptığını devletten alacaklarının ödemesini talep ettiğini bildirmektedir ("... bu kullanı sedd-i sedfid-i İslamiyye'den olan Timişvar e Belgrad kalelerinde vâki olan

muhtâcîn-i alîl ve alîleye hizmet etmek şartıyla yevmî 141 akçe vazîfeye mutasarrıf iken bi-iradetlahi ta'âlâ serhadd-i mezbûreler dest-i dalâlet-i küffârda kalıp... izzetlü defterdar efendi yerimde olan senedât-ı atikeme nazar edip... dâiyân-ı şakirü'l-ihsânları zümrezine ilhak buyurmalarnı...", Osmanlılarda Sağlık, II, no. 635.) Mesleğinde çok meşhur olmuş hekimlerin önemli kimselerin tedavisi için başka Balkan şehirlerine gönderilmesi o dönemlerde de uygulanmakta idi. Tırhala'da görev yapan Hekim Todoş'un, Boğdan Voyvodasını tedavi etmek üzere gönderilmesi, gidip gelirken yollarda hiçbir zorlukla karşılaşmaması konusunda Tırhala Beyine ve Kadısına gönderilen 1567 tarihli ferman bulunmaktadır ("Tırhala Beyine ve Kadısına, Boğdan Voyvodası mektub gönderip Tırhala kazasında Ergiri oğlu Todoş nâm hekim bazı muâlece için kendiyeye gönderilmesin recâ etmeğin, buyurdum ki müşarun ileyhin adamı vardıkda mezkur hekim kendi rızasıyla adamlarına koşup mezkur Voyvodaya gönderesiz. Varıp mümkün olan mesalihini görüp geri gele ve menazil ü merahilde hilâf-ı şer kimesne dahl etmeye..." Osmanlılarda Sağlık, no.114.) Macaristan'da Eğri Seferi (1596) sırasında ayakları kesildiği için çalışma imkanı kalmayan Ahmed'in dilekçesi üzerine kendisine Sultan Süleyman İmaretinden yemek tayin edilmesi hakkında Sultan III. Mehmed'in 1601 tarihli fermanı bulunmaktadır.

Ameliyatlara ilgili olarak, cerraha resmen yetki verilmesinin Osmanlı döneminde de önemli bir kural olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Nitekim Rumeli'de Tırhala ilçesi sakinlerinden Yani'nin şiddetli fitik rahatsızlığı olduğu, Cerraha Saliha Hatun'un kendisini 400 akçeye ameliyat edeceği, ancak ameliyat sırasında vefat edecek olursa varislerinin her hangi bir dava açamayacakları, açsalar dahi geçerli olmayacağı hakkında mahkemede şahidler huzurunda verdiği beyanı ve bunun onaylanmasıyla ilgili hüccete benzer arşivlerde pek çok belge bulunmaktadır ("... Halen ben fitik zahmetine mübtelâ olup, muâleceye şiddet-i ihtiyacım olmağın mezbura Saliha Hatun'u maraz-ı mezkureye mualeceye 400 akçe icare ile icâr edip, ... eğer hîn-i muâlecede helâk olursam veresemden ve âhardan dem ü diyetime müteallık dava eylesinler...", Osmanlılarda Sağlık, no. 294.) Yeniçağlarda Asya ve Avrupa devletlerini kasıp kavuran, kitlesel ölümlere sebep olan veba, taun, kolera salgınları Osmanlı'yı, bu arada Balkan şehirlerini de derinden etkilemiştir. Avrupa ülkelerinin İstanbul'da bulunan daimi elçileri, özellikle Venedik balyosları Balkan şehirlerindeki veba salgınları ve ölenlerin miktarıyla ilgili olarak belirli aralıklarla kendi hükümetlerine raporlar sunmuşlardır. Abartılı rakamlar verdikleri de olmuştur. Son yıllarda bu konularda ciddi çalışmalar yapılmıştır. Balkan şehirlerindeki salgın hastalıkların sosyal hayatı sarsması yanında ekonomiyi de derinden etkilemekte, halkın refah seviyesi düştüğü gibi devlet ve vakıf gelirlerine de büyük zararlar verdiği bir gerçektir. Nitekim, 1699 tarihli bir belgede bu sırada Balkanlarda hüküm süren veba salgını sebebiyle Sultan Süleyman evkafına ait gelirlerin toplanamadığı etraflıca anlatılmaktadır (*Osmanlılarda Sağlık*, no.555). Selanik'te görülen taun salgını sebebiyle devlet için çuha işleyen Yahudilerin dükkan ve tezgahlarını terk ettikleri bu durumun araştırılması hususunda Selanik kadısına gönderilen 1568 tarihli hükümde bulaşıcı hastalıkların nasıl sonuçlar doğurduğunu göstermektedir (*Osmanlılarda Sağlık*, No.120).

XIX-XX. yüzyıllar: Sultan II. Mahmud devrinde Tıbhâne-i Âmir ve Cerrahhâne-i Mamure'nin kurulmasıyla Osmanlı devletinde modern tıp eğitimi başlamış, burada yetişen tabiplerin çabaları, devletin büyük zorluklara ve mali imkânsızlıklara rağmen ciddi sağlık siyaseti ile Osmanlı coğrafyasında bilhassa da Balkan şehirlerinde modern hastanelerin kurulması, uzman tabiplerin buralara tayini, ayrıca düzenlenen aşı kampanyaları, laboratuvarların ve karantina tesislerinin kurulması gibi sağlık alanında çok önemli gelişmeler sağlanmıştır. Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve bilhassa Sultan Abdülhamid zamanlarında Balkan şehirlerinde inşa edilen, geliştirilen veya

mevcut binalardan dönüştürülen pek çok hastane bulunmakta olup bu binaların kuruluş aşamalarına ve hizmetlerine ait arşivlerimizde binlerce belge, kroki ve resimler bulunmaktadır. Son yıllarda bunlar üzerine ciddi çalışmalar, tezler ve yayınlar yapılmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde toparlanma ve köklü icraatla Osmanlı devletinin yeniden ayağa kalkma hamlesinin gerçekleştirildiği, bu sebeple gerçek Tanzimatçının Sultan Hamid olduğu genel olarak kabul görmüştür. Onun en başarılı olduğu birinci alan eğitim ise ikincisi de sağlık alanında gerçekleştirdiği hamlelerdir. Bu dönemde Balkan coğrafyasında yer alan bütün şehirlerde askeri hastaneler başta olmak üzere gureba (muahacirler, muhtaç kimseler, yetimler) hastaneleri, belediye hastaneleri (Üsküp, Selanik, Dime-toka), Karantina tesislerinin kurulması önemli gelişmelerdir. 19. asrın özellikle ikinci yarısında aşı kampanyaları, kuduz laboratuvarları kurma (Manastır Gureba Hastanesi ve kuduz laboratuvarı), Karantina teşkilatı, Hilal-i Ahmer (Kızılay) kuruluşlarının teşkil edildiği bilinmektedir. Bu dönemde Balkan şehirlerinde Askeri hastaneler, Gureba, Belediye, Hilal-i Ahmer (mesela Draç'ta) hastanelerinin kurulduğu bilinmektedir. 1877 Osmanlı Rus Harbi sırasında Hilal-i Ahmer Bulgaristan'da Varna, Kızanlık, Orhaniye, Cuma ve Sofya'da Seyyar hastaneler kurmuştur. Balkanlarda, Yunanistan'da, Gümülcine, Selanik, Dedeagaç, Dime-toka, Kesriye, Siroz Florina, Yenişehir, Girit-Hanya, Yanya, Naslıçe, Preveze, Rodos Kalesi; Bulgaristan'da, Kırcaali, Tirnova, Nevrekop, Cisir-i Mustafa Paşa (Svilengrad); Arnavudluk'da: Draç; Makedonya'da, Manastır, Üsküp, Kırçova; Kosova'da İpek, Preşova, Priştine'de askeri hastaneler yapılmış, mevcut olanlar tıbbi cihazlar, ilave tabip kadroları ile zenginleştirilmiştir (N.Sarı, A.Z. İzgüer, R. Tuğ, *II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler*, İstanbul 2014, s. 30-34.) Bu hastaneler askeri sivil, Müslim gayrimüslim ayırımı yapmadan herkesi sağlık hizmeti vermiştir. Balkan savaşlarında Osmanlı ordusunda yaygın olarak görülen kolera sebebiyle aşı kampanyası yapılmıştır. Bu savaşlar sırasında Almanya'ya sipariş edilip büyük meblağlar ödenerek getirilen tıbbi malzeme, ilaç hatta seyyar hastaneler savaşın Osmanlı ordusu aleyhine seyreden sonuçları sebebiyle gereği gibi kullanılamamış, hatta ithal edilen bazı seyyar hastaneler düşman eline geçmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti, yüzyıllar boyunca eğitim ve sağlık konusunda büyük bir hassasiyet ve fedakârlık göstererek toplumun her zümresine hizmet götürme çabası içerisinde olmuştur. Her iki hizmet de vakıf sistemi ile geliştirilmiş ve yaygınlaştırılmıştır. Devlet gerek mevzuat, gerekse tatbikat olarak vakfi teşvik edici

Yeniçağlarda Asya ve Avrupa devletlerini kasıp kavuran, kitlesel ölümlere sebep olan veba, taun, kolera salgınları Osmanlı'yı, bu arada Balkan şehirlerini de derinden etkilemiştir. Avrupa ülkelerinin İstanbul'da bulunan daimi elçileri, özellikle Venedik balyosları Balkan şehirlerindeki veba salgınları ve ölenlerin miktarıyla ilgili olarak belirli aralıklarla kendi hükümetlerine raporlar sunmuşlardır. Abartılı rakamlar verdikleri de olmuştur. Son yıllarda bu konularda ciddi çalışmalar yapılmıştır.

çok önemli açılımlar sağlamış, sıkı bir denetim sistemi geliştirmiştir. Bu nimetten en çok istifade edenler de Balkanlar'da yaşayan halk olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında Sırp, Bulgar ve Yunan'ın dayanılmaz zulmüne uğrayan Türk ve Müslüman zümreler kitleler halinde yurtlarını memleketlerini terk edip İstanbul ve Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldığı dönemde bile devlet Balkan şehirlerine hastaneler, karantina tesisleri laboratuvarlar kurmak için büyük çaba sarf etmiştir.

Kaynaklar

Askeri tıp ve Balkan Askeri Hastaneleri, Editörler: Murat Babuçoğlu-Orhan Özdil-Sadık Emre Karakuş, Ankara 2013 (Büyük boy 237 sayfa)

Nil Sarı – Ahmet Zeki İzgüer – Ramazan Tuğ, *II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler*, İstanbul 2014 (Büyük Boy 784 sayfa)

Osmanlılarda Sağlık, Editör: Dr. Coşkun Yılmaz – Dr. Necdet Yılmaz, İstanbul 2006, Cilt II (Bu cilt, Fatih Sultan Mehmed'den Sultan I. Abdülhamid'e kadar 802 arşiv belgesinin metin ve özetlerini içermektedir, Büyük boy, 400 sayfa)

Oya dağlar Macar, Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri, İstanbul ts.; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850*, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997.